

Αθήνα, 07-09-2020

Αριθ. Πρωτ.: Γ/ΕΞ/6034/07-09-2020

ΑΡΧΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ

Α Π Ο Φ Α Σ Η 32 / 2020

Η Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα συνήλθε μετά από πρόσκληση του Προέδρου της σε τακτική συνεδρίαση μέσω τηλεδιάσκεψης την 19.08.20 προκειμένου να εξετάσει την υπόθεση που αναφέρεται στο ιστορικό της παρούσας. Παρέστησαν ο Πρόεδρος της Αρχής Κωνσταντίνος Μενουδάκος, και τα τακτικά μέλη της Αρχής Χαράλαμπος Ανθόπουλος, Κων/νος Λαμπρινουδάκης και Σπυρίδων Βλαχόπουλος, ως εισηγητής. Παρούσες χωρίς δικαίωμα ψήφου ήταν η Κάλλη Καρβέλη, ειδική επιστήμονας-δικηγόρος, ως βοηθός εισηγητή, η οποία αποχώρησε μετά τη συζήτηση της υπόθεσης και πριν από τη διάσκεψη και τη λήψη απόφασης και η Γεωργία Παλαιολόγου, υπάλληλος του τμήματος διοικητικών υποθέσεων της Αρχής, ως γραμματέας.

Η Αρχή έλαβε υπόψη τα παρακάτω:

Με την υπ' αριθ. πρωτ. Γ/ΕΙΣ/7719/08.11.2019 καταγγελία του στην Αρχή ο Α καταγγέλλει ότι ενώ κατά την έναρξη του σχολικού έτους 2019-20 υπέβαλε στο 1^ο Γενικό Λύκειο Χ και συγκεκριμένα στον διευθυντή του Λυκείου υπεύθυνη δήλωση και αντίστοιχη αίτηση, ζητώντας βάσει της εγκυκλίου 12773/Δ2/23.01.2015 του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων να απαλλαγεί ο γιος του, μαθητής της Α' Λυκείου, από την παρακολούθηση του μαθήματος των θρησκευτικών, την απαγγελία προσευχής, τη συμμετοχή του σε εκκλησιασμούς και εν γένει τη συμμετοχή σε πάσης φύσεως θρησκευτικές δραστηριότητες, επικαλούμενος λόγους θρησκευτικής

συνείδησης, ο σύλλογος διδασκόντων αποφάσισε την απόρριψη του αιτήματός του λόγω του ότι δεν υπήρχε στη δήλωση και η αναγραφή ότι ο μαθητής δεν είναι Χ.Ο. (Χριστιανός Ορθόδοξος).

Για τον λόγο αυτό, όπως αναφέρει στην καταγγελία του, αναγκάστηκε να υποβάλει νέα υπεύθυνη δήλωση, όπου αναγραφόταν ότι ο γιος του δεν ήταν Χ.Ο., αλλά και πάλι απορρίφθηκε ως εκπρόθεσμη, με αποτέλεσμα να εξαναγκαστεί να συνεχίσει να παρακολουθεί υποχρεωτικά το μάθημα των θρησκευτικών, κατά παράλειψη της οφειλόμενης νόμιμης ενέργειας που επέβαλε την απαλλαγή του βάσει του νομίμου και εμπροθέσμου αιτήματος που είχε υποβληθεί.

Επίσης στην με αριθ. πρωτ. Γ/ΕΙΣ/3046/06.05.20 συμπληρωματική αναφορά του στην Αρχή, ο καταγγέλλων αναφέρει ότι α) με την υπ' αριθ. 32/20 απόφαση του Η' Τμήματος του Διοικητικού Εφετείου Αθηνών έγινε δεκτή η αίτηση αναστολής του, την οποία και επέδωσε με εξώδικη κλήση στο Λύκειο ζητώντας τη διαγραφή των δεδομένων του υιού του, β) στο ν. 4692/20 «Αναβάθμιση του Σχολείου και άλλες διατάξεις» και ειδικότερα στο άρθρο 5 αυτού, επαναφέρεται στους τίτλους σπουδών η αναγραφή της διαγωγής, χωρίς, όπως υποστηρίζει, αυτό να εξυπηρετεί κανένα απολύτως σκοπό, αφού η διαγωγή αποτελεί δεδομένο που τηρείται στο σχολικό αρχείο και δεν είναι αναγκαίο να αναγράφεται στα απολυτήρια και γ) το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων στον νόμο αυτό, μολονότι ρυθμίζει ζητήματα της διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών, δεν έχει περιλάβει καμία διάταξη σχετικά με τη διαδικασία απαλλαγής από αυτό, σε συμμόρφωση προς την απόφαση της Αρχής 28/19, αλλά και προς την πρόσφατη απόφαση του ΕΔΔΑ της 31.10.2019 στην υπόθεση Παπαγεωργίου κατά Ελλάδος που καταδίκασε τη χώρα για παραβίαση του δικαιώματος στην εκπαίδευση υπό το φως του δικαιώματος στην θρησκευτική ελευθερία.

Για τους λόγους αυτούς ο καταγγέλλων ζητά την παρέμβαση της Αρχής, προκειμένου να επιβληθεί στο Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων η κατάλληλη κύρωση για την παραβίαση του ΓΚΠΔ.

Στο πλαίσιο διερεύνησης της καταγγελίας η Αρχή απέστειλε τα με αριθ. πρωτ. Γ/ΕΞ/7719-1/19.12.19, Γ/ΕΞ/1179/12.02.20, Γ/ΕΞ/3396/18.05.20 και Γ/ΕΞ/4297/22.06.20 έγγραφα προς παροχή διευκρινίσεων στο Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, το οποίο στις με αριθ. πρωτ. Γ/ΕΙΣ/2143/19.3.20 και Γ/ΕΙΣ/4347/23.06.20 απαντήσεις του ανέφερε τα εξής : α) το Υπουργείο έχει προβεί σε όλες τις απαραίτητες ενέργειες, ώστε ο Δ/ντής της σχολικής μονάδας να

ενημερωθεί και να εφαρμόσει τα διαλαμβανόμενα στη με αριθ. 32/20 απόφαση του Η' Τμήματος του Διοικητικού Εφετείου Αθηνών επί της αιτήσεως αναστολής που υπέβαλε ο καταγγέλλων, β) επειδή το θέμα των απαλλαγών συνδέεται άμεσα και με τη γενικότερη οργάνωση της σχολικής ζωής (καθώς όσοι απαλλάγουν, θα πρέπει να απασχολούνται διαφορετικά), το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής αποφάσισε ομόφωνα στις 19.12.2019 με την υπ' αριθ. πρωτ. 3322/19.12.2019 Απόφασή του τη συγκρότηση άμισθης επταμελούς Επιστημονικής Επιτροπής με αντικείμενο μεταξύ άλλων την εισήγηση σχετικά με τους τρόπους και τις μεθόδους εφαρμογής των αποφάσεων του Σ.τ.Ε., του ΕΔΔΑ και της ΑΠΔΠΧ, όσον αφορά σε όλες τις υπόλοιπες πτυχές των αποφάσεων αυτών που συνδέονται με το Μάθημα των Θρησκευτικών, με έμφαση στη διατήρηση της υποχρεωτικότητας του Μαθήματος και τη διαδικασία απαλλαγής των μαθητών/μαθητριών γ) το Υπουργείο αναμένει τη σχετική εισήγηση του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής και μεριμνά για την έγκαιρη συγγραφή και αποστολή νέας εγκυκλίου σχετικά με το ζήτημα της απαλλαγής από το μάθημα των Θρησκευτικών στις σχολικές μονάδες της χώρας, η οποία θα εκδοθεί μέχρι τον Αύγουστο του τρέχοντος έτους και θα συμμορφώνεται με τις σχετικές αποφάσεις του ΣτΕ, του ΕΔΔΑ και της Αρχής και θα εφαρμοσθεί από το επόμενο σχολικό έτος 2020-21 επιλύοντας οριστικά το ανακύψαν ζήτημα και δ) με τη ρύθμιση του άρθρου 5 του ν. 4692/20 επαναφέρεται η αναγραφή του χαρακτηρισμού της διαγωγής των μαθητών στους τίτλους σπουδών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, όπως ίσχυε αδιάλειπτα τις τελευταίες δεκαετίες μέχρι το έτος 2017. Η αξιολόγηση της διαγωγής συγκαταλέγεται στον πυρήνα της αποστολής της παιδείας και αποσκοπεί στη διάπλαση ελεύθερων και υπεύθυνων πολιτών. Στο πλαίσιο αυτό, ο χαρακτηρισμός και η αναγραφή της διαγωγής στους τίτλους σπουδών έχει παιδαγωγικό χαρακτήρα και ανταποκρίνεται κατά τρόπο βέλτιστο στις επιταγές του άρθρου 16 παρ. 2 του Συντάγματος.

Κατόπιν των προαναφερομένων, η Αρχή με τις υπ' αριθ. πρωτ. Γ/ΕΞ/4483/29.06.20 και Γ/ΕΞ/4484/29.06.20 κλήσεις αντίστοιχα κάλεσε το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων και τον καταγγέλλοντα να παραστούν στη συνεδρίαση της Ολομέλειας Αρχής την 16.07.2020, προκειμένου να συζητηθεί η ως άνω καταγγελία.

Κατά την ακρόαση της 16.07.20 παρέστησαν ο καταγγέλλων Α με τον πληρεξούσιο δικηγόρο του Βασίλειο Σωτηρόπουλο και εκ μέρους του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων οι Σπυρίδων Παπαγιαννόπουλος, Αντιπρόεδρος του

Νομικού Συμβουλίου του Κράτους, Νικόλαος Παπαθανασίου, δικηγόρος και ..., Υπεύθυνη Προστασίας Δεδομένων του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων χωρίς δικαίωμα διατύπωσης γνώμης.

Ο πληρεξούσιος δικηγόρος του καταγγέλλοντος Β. Σωτηρόπουλος κατά την ανωτέρω ακρόαση της 16.07.20 αλλά και στο με αριθ. πρωτ. Γ/ΕΙΣ/5229/24.07.20 συμπληρωματικό υπόμνημά του αναπτύσσει τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης που παρατίθενται στην καταγγελία και στη συμπληρωματική αναφορά του και αναφέρει περαιτέρω ότι επέδωσε την προαναφερόμενη απόφαση 32/20 του Διοικητικού Εφετείου Αθηνών με εξώδικη δήλωση στο σχολείο, ζητώντας να διαγραφούν από το αρχείο του σχολείου όλα τα δεδομένα που αποκαλύπτουν θρησκευτικές πεποιθήσεις του μαθητή, όπως παρουσίες, απουσίες, βαθμολογία, αξιολογήσεις παντός είδους, συντάσσοντας και σχετικό πρακτικό διαγραφής και κοινοποιώντας το στην Αρχή, πλην όμως το καθ' ου ενώ επέτρεψε στον μαθητή να μην παρακολουθεί εφεξής το μάθημα των θρησκευτικών, στον έλεγχο επίδοσης για το ακαδημαϊκό έτος 2019-2020 παρά το δικαίωμα διαγραφής που άσκησε ο μαθητής, το 1^ο Λύκειο Χ έχει αναγράψει βαθμό 18 στο πρώτο τετράμηνο για το μάθημα των θρησκευτικών.

Τέλος, σχετικά με την αναγραφή της διαγωγής των μαθητών στους τίτλους και τα πιστοποιητικά σπουδών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, η εν λόγω αναγραφή κατά τον προσφεύγοντα δεν είναι σύμφωνη και ανάλογη του επιδιωκόμενου σκοπού, ο οποίος είναι η απόδειξη της επιτυχούς ολοκλήρωσης ενός σταδίου εκπαίδευσης, λαμβανομένου υπόψη ότι η αναγραφόμενη στο απολυτήριο διαγωγή κατά τον χρόνο κτήσης του τίτλου θα αποκαλύπτει στο διηνεκές στοιχεία που μπορούν να οδηγήσουν σε δυσμενή αξιολόγηση, στιγματισμό ή ακόμα και σε δυσμενή διακριτική μεταχείριση, ιδίως σε διαδικασίες πρόσληψης.

Οι εκπρόσωποι του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων κατά την ανωτέρω ακρόαση της 16.07.20 αλλά και στο με αριθ. πρωτ. Γ/ΕΙΣ/5485/06.08.20 συμπληρωματικό υπόμνημά τους υποστήριξαν τα εξής: α) το Υπουργείο έχει δεσμευτεί ότι θα συμμορφωθεί από το επόμενο σχολικό έτος 2020-2021 με την απόφαση της Αρχής 28/2019, λαμβάνοντας όλα τα αναγκαία μέτρα προς την κατεύθυνση αυτή, β) ο καταγγέλλων δεν απηύθυνε ποτέ αίτημα διαγραφής των δεδομένων του υιού του που αποκαλύπτουν θρησκευτικές του πεποιθήσεις, όπως αποδεικνύεται από τα από 21.07.20 έγγραφα του Διευθυντή του σχολείου και του

Διευθυντή της Δ/νσης Δ.Ε. ... Αττικής. Ειδικότερα το γεγονός αυτό βεβαιώνεται στο υπ' αρ. πρωτ. ... έγγραφο του Διευθυντή της Διεύθυνσης Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης ... Αττικής προς την Υπεύθυνη Προστασίας Δεδομένων του Υπουργείου με το οποίο διαβιβάσθηκε και το υπ' αρ. πρωτ. ... έγγραφο του Διευθυντή του 1^{ου} ΓΕΛ Χ. Στο τελευταίο αυτό έγγραφο βεβαιώνεται ότι ο μαθητής Β ουδέποτε έλαβε βαθμό στο μάθημα των Θρησκευτικών για το Α' τετράμηνο, ότι δεν καταχωρίστηκε βαθμός για το μάθημα αυτό στο πληροφοριακό σύστημα myschool ή/και σε οποιοδήποτε άλλο βιβλίο/αρχείο καθώς και ότι ούτε στο 1^ο ΓΕΛ Χ ούτε στη Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης ... Αττικής έχει κατατεθεί αίτηση από τον καταγγέλλοντα με την οποία να ζητείται η καταστροφή των από 09.10.2019 υπευθύνων δηλώσεων στις οποίες περιέχεται η δήλωση ότι ο μαθητής δεν είναι Χ.Ο., και γ) η αναγραφή της διαγωγής στα απολυτήρια και τα πιστοποιητικά σπουδών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης συνιστά παιδαγωγικό μέτρο, που συνάδει με τον παιδευτικό ρόλο του σχολείου, που είναι μεταξύ άλλων σύμφωνα και με το άρθρο 16 παρ. 2 Σ η ηθική αγωγή των μαθητών και η διάπλασή τους ως ελεύθερων και υπεύθυνων πολιτών.

Τέλος, με το υπ' αρ. πρωτ. Γ/ΕΙΣ/5581/11.0.20 έγγραφό του, το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων διαβίβασε στην Αρχή τη νέα υπ' αρ. πρωτ. Φ1/104795/ΓΔ4/10.08.20 εγκύκλιο της Υφυπουργού Παιδείας και Θρησκευμάτων, σύμφωνα με την οποία η απαλλαγή από το μάθημα των Θρησκευτικών χορηγείται ύστερα από υπεύθυνη δήλωση του ιδίου του μαθητή, εάν είναι ενήλικος ή και των δύο γονέων του εάν είναι ανήλικος, στην οποία θα αναφέρεται ότι λόγοι θρησκευτικής συνείδησης δεν επιτρέπουν τη συμμετοχή μου ή του παιδιού μου στο μάθημα των θρησκευτικών, και με την έκδοσή της παύει να ισχύει η υπ' αρ. πρωτ. 12773/Δ2/23.01.2015 προισχύσασα εγκύκλιος.

Η Αρχή, μετά από εξέταση των στοιχείων του φακέλου, την ακροαματική διαδικασία και αφού άκουσε τον εισηγητή και τη βοηθό εισηγητή, η οποία αποχώρησε μετά τη συζήτηση της υπόθεσης και πριν από τη διάσκεψη και τη λήψη απόφασης, μετά από διεξοδική συζήτηση

ΣΚΕΦΤΗΚΕ ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΟΝ ΝΟΜΟ

1. Το άρθρο 13§1 του ελληνικού Συντάγματος κατοχυρώνει ως απαραβίαστη την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, χωρίς να αναφέρεται, όπως κάνουν τα περισσότερα ευρωπαϊκά Συντάγματα (βλ. π.χ. άρθρο 4§1 του γερμανικού Συντάγματος, άρθρο 16 του ισπανικού Συντάγματος, άρθρο 41§1 του πορτογαλικού Συντάγματος), κατά το πρότυπο της ΕΣΔΑ (άρθρο 9§1), και στην ελευθερία της συνείδησης εν γένει. Όμως, κατά τη γενικώς παραδεδεγμένη γνώμη, η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης κατά το άρθρο 13§1 Συντ. προστατεύει και τη λεγόμενη «αρνητική θρησκευτική ελευθερία», δηλαδή το δικαίωμα να είναι κανείς άθρησκος ή άθεος¹, ενώ, σε κάθε περίπτωση η γενική ελευθερία της συνείδησης, που περιλαμβάνει όλες τις βαθιά ριζωμένες στη συνείδηση ενός ανθρώπου πεποιθήσεις, θρησκευτικές, φιλοσοφικές, ηθικές, ιδεολογικές ή άλλες, που του υπαγορεύουν έναν ορισμένο τρόπο συμπεριφοράς συναφή προς αυτές², αποτελεί συστατικό στοιχείο της αξίας του ανθρώπου κατά το άρθρο 2§1 Συντ. και της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητάς του κατά το άρθρο 5§1 Συντ.³

Μια θεμελιώδης συνιστώσα της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης και της ελευθερίας της συνείδησης εν γένει, αποτελεί το δικαίωμα να μην αποκαλύπτει κανείς τις συνειδησιακές του πεποιθήσεις, το οποίο καθιερώθηκε για πρώτη φορά στο Σύνταγμα της Βαϊμάρης (άρθρο 136§3) και κατοχυρώνεται ρητά στο ισπανικό Σύνταγμα (άρθρο 16§2), καθώς και στο πορτογαλικό Σύνταγμα (άρθρα 41§3 και 35§3).

---

¹ Βλ. ήδη υπό το καθεστώς του Συντάγματος του 1952, Α.Ι.Σβώλου – Γ.Κ. Βλάχου, Το Σύνταγμα της Ελλάδος, Τόμος Α, Αθήναι, 1954, επανέκδοση 1978, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1978, σ.66-68. υπό το ισχύον Σύνταγμα, βλ. Αρ. Μάνεση, Ατομικές Ελευθερίες, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα- Θεσσαλονίκη, 1982⁴, σελ. 251-252, Πρ. Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2012⁴, σ. 378, Κ. Χρυσόγονου – Σπ. Βλαχόπουλου, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, εκδ Νομική Βιβλιοθήκη, 2017⁴, σ. 309-315, Γ. Σωτηρέλη, Θρησκεία και Εκπαίδευση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1998³, σ.215, Ι.Μ. Κονιδάρη – Γ.Ι. Ανδρουτσόπουλου, άρθρο 13, σε Φ. Σπυρόπουλου- Ξ. Κοντιάδη – Χ. Ανθόπουλου- Γ. Γεραπετρίτη (Επιμ.) Σύνταγμα- Κατ' άρθρο ερμηνεία, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2017, σ.292

² Για την έννοια της συνείδησης από απόψεως συνταγματικού δικαίου βλ. Χ. Ανθόπουλου, Το συνταγματικό δικαίωμα στην ελευθερία της συνείδησης, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1992, σ.11-19. Κλασσική πάνω στο θέμα αυτό είναι η μελέτη του Ε.-W. Böckenförde, Das Grundrecht der Gewissensfreiheit (1969) σε : Das Grundrecht der Gewissensfreiheit. Die Rechtsformen der sozialen Sicherung und das Allgemeine Verwaltungsrecht, στη σειρά Veröffentlichungen der Vereinigung der Deutschen Staatsrecht, εκδ. De Gruyter, επανέκδοση 1995, σελ. 33 επ.

³ Βλ. Πρ. Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα, ο.π., σ.376 και με ευρύτερη θεμελίωση Χ. Ανθόπουλου, Το συνταγματικό δικαίωμα στην ελευθερία της συνείδησης, ο.π., σ.17-38, καθώς και του ιδίου, Η ελευθερία της συνείδησης ως αυτόνομο δικαίωμα, σε : του ιδίου, Νέες διαστάσεις των θεμελιωδών δικαιωμάτων, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2001, σ.103επ., Βλ. επίσης Δ. Τσάτσου-Μ. Σταθόπουλου-Δ. Μέλισσα (Γνωμοδότηση), Ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης και ελευθερία συνείδησης σε ΕλλΔνη 2/2003 σελ. 355 επ.

Σήμερα, το δικαίωμα του μη ερωτάσθαι και σιωπών επί του περιεχομένου των συνειδησιακών πεποιθήσεων, συνδέεται στενά με το δικαίωμα στην προστασία των προσωπικών δεδομένων κατά το άρθρο 9Α Συντ., δεδομένου ότι οι πεποιθήσεις αυτές εντάσσονται μεταξύ εκείνων των προσωπικών δεδομένων που προστατεύονται ιδιαίτερος εναντίον των κινδύνων της καταγραφής, επεξεργασίας και κυκλοφορίας (βλ. και το άρθρο 9 του ΓΚΠΔ).

Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και της συνείδησης εν γένει συνδέεται επίσης στενά με το δικαίωμα σεβασμού των πεποιθήσεων των γονέων κατά την εκπαίδευση των τέκνων τους (άρθρο 2§2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου ΕΣΔΑ). Ειδικότερα, από τα άρθρα 13§1, 2§1 και 5§1 Συντ. σε συνδυασμό με το άρθρο 2§2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου ΕΣΔΑ, απορρέει δικαίωμα απαλλαγής από το μάθημα των Θρησκευτικών για κάθε μαθητή του οποίου οι γονείς έχουν διαφορετικές πεποιθήσεις, θρησκευτικές, φιλοσοφικές ή άλλες σε σχέση με εκείνες που περιέχονται στη διδακτέα ύλη του μαθήματος, ενώ το δικαίωμα αυτό μπορεί να ασκηθεί αυτοπροσώπως και από τον ίδιο τον μαθητή, με βάση τα άρθρα 13§1, 2§1 και 5§1 Συντ., εφόσον διαθέτει την απαιτούμενη ωριμότητα για την επιλογή του αυτή⁴.

Κατά την άσκηση του δικαιώματος απαλλαγής ισχύει η αρχή της «ελαχιστοποίησης των δεδομένων» (άρθρο 5§1γ του ΓΚΠΔ), ώστε οι γονείς και τα παιδιά τους να μην υποχρεούνται να αποκαλύπτουν, άμεσα ή έμμεσα, το περιεχόμενο των θρησκευτικών ή μη θρησκευτικών πεποιθήσεών τους, οι οποίες απολαμβάνουν ίσης συνταγματικής προστασίας όσον αφορά τη θεμελίωση του δικαιώματος απαλλαγής.

Υπενθυμίζεται ότι η Αρχή, είχε ήδη ασχοληθεί στην απόφασή της υπ' αριθμόν 28/2019 με τα ζητήματα που θέτει από την άποψη των άρθρων 13§1 και 9Α Συντ. η εγκύκλιος υπ' αριθμόν 12773/Δ2 της 23.1.2015 του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων, η οποία όριζε ότι η απαλλαγή από το μάθημα των Θρησκευτικών χορηγείται ύστερα από υπεύθυνη δήλωση του ίδιου του μαθητή (αν είναι ενήλικος) ή

---

⁴ Ειδικότερα για το άρθρο 2§2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου ΕΣΔΑ βλ. από την ελληνική βιβλιογραφία, Γ. Σωτηρέλη, Θρησκεία και εκπαίδευση, ο.π., σ.220 επ., Γ. Κτιστάκι, Θρησκευτική Ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2004, σ. 195 επ., και με αναφορά στην πιο πρόσφατη νομολογία του ΕΔΔΑ, Ευ. Βενιζέλου, Η αμφιθυμία της πρόσφατης νομολογίας γύρω από τη θρησκευτική ελευθερία και το μάθημα των θρησκευτικών. Ο εσωτερικός διάλογος στο ΣτΕ και οι αποκλίσεις από τη νομολογία του ΕΔΔΑ, σε : Νομοκανονικά, τευχ. 1, 2020, σ. 19επ., Δ.Η. Νικολακάκη, Το μάθημα των θρησκευτικών στα δημόσια σχολεία της Ευρώπης κατά την ΕΣΔΑ, σε Νομοκανονικά, τευχ. 2, 2019, σ.31επ.

και των γονέων του (αν είναι ανήλικος), στην οποία αναφέρεται ότι ο μαθητής δεν είναι Χριστιανός Ορθόδοξος και εξ αυτού επικαλείται λόγους θρησκευτικής συνείδησης για την απαλλαγή του από το μάθημα των Θρησκευτικών, χωρίς υποχρέωση αναφοράς του θρησκευμάτος στο οποίο ανήκει, εκτός αν το επιθυμεί.

Στην απόφασή της αυτή η Αρχή, έκρινε ότι η αποκάλυψη έστω και με έμμεσο τρόπο του ευαίσθητου προσωπικού δεδομένου ότι ο αιτούμενος την απαλλαγή μαθητής δεν είναι Χριστιανός Ορθόδοξος, ερχόταν σε αντίθεση προς την «αρνητική θρησκευτική ελευθερία των μαθητών και των γονέων τους» κατά το άρθρο 13§1 Συντ., δηλαδή στο δικαίωμα μη αποκάλυψης των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων, καθώς και προς τα άρθρα 9 ΕΣΔΑ και 2§2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου ΕΣΔΑ εν συνδυασμό μεταξύ τους για τον ίδιο ακριβώς λόγο. Περαιτέρω η Αρχή έκρινε ότι ο συγκεκριμένος τύπος της δήλωσης απαλλαγής αντέβαινε «προς τη θεμελιώδη αρχή της αναγκαιότητας της επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα». Συνεπώς, «θα αρκούσε η επίκληση στη δήλωση λόγων συνείδησης και όχι η αναφορά της πίστης ή της μη πίστης σε συγκεκριμένο θρήσκευμα». Στο ίδιο πνεύμα με την απόφαση 28/2019 της Αρχής κινήθηκε και η απόφαση της 31^{ης} Οκτωβρίου 2019 του ΕΔΔΑ στην υπόθεση Παπαγεωργίου και άλλοι κατά της Ελλάδος⁵, που προκάλεσε αυξημένο διεθνές ενδιαφέρον⁶. Μεταξύ των ερωτημάτων που τέθηκαν στο ΕΔΔΑ ήταν και εάν, ο τρόπος άσκησης του δικαιώματος απαλλαγής, που καθιέρωνε η προαναφερθείσα εγκύκλιος της 23.1.2015 του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων, παραβίαζε τα άρθρα 8 και 9§1 ΕΣΔΑ και το άρθρο 2§2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου ΕΣΔΑ. Το ΕΔΔΑ εξέτασε την υπόθεση κυρίως από τη σκοπιά του σεβασμού των θρησκευτικών ή φιλοσοφικών πεποιθήσεων των γονέων κατά την εκπαίδευση των παιδιών τους (άρθρο 2§2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου ΕΣΔΑ), αναδεικνύοντας, ταυτόχρονα, ως ουσιώδες στοιχείο της εκπαιδευτικής θρησκευτικής ελευθερίας των γονέων και των μαθητών, την αποσιώπηση των πεποιθήσεών τους (άρθρο 9§1 ΕΣΔΑ). Σύμφωνα με το ΕΔΔΑ, η επίδικη εγκύκλιος του ελληνικού Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων με το συγκεκριμένο περιεχόμενό της οδηγούσε σε «εξαναγκασμό [των γονέων] να υιοθετήσουν μια συμπεριφορά από την οποία θα μπορούσε να

⁵ Βλ. την απόφαση αυτή σε ελληνική μετάφραση σε : Νομοκανονικά, τευχ. 1, 2020, σ.122επ.

⁶ Βλ. μεταξύ άλλων, R.Benigni, *Educazione religiosa scolastica e diritto all' essonero in una società democratica*, σε : *associazione dei costituzionalisti.it*, Osservatorio Costituzionale, τευχ. 2/2020, σ.410επ., C.K. Roberts, *The negative aspect of the freedom to manifest religion or belief in the educational context in Greece*, σε *Oxford Journal of Law and Religion*, rwaa007, <http://doi.org/10.1093/ojlr/rwaa007>

συμπεράνει κανείς ότι οι ίδιοι και τα τέκνα τους έχουν – ή δεν έχουν – συγκεκριμένες θρησκευτικές πεποιθήσεις» (σκ. 88). Για το λόγο αυτό το ΕΔΔΑ έκρινε ότι η συγκεκριμένη εγκύκλιος παραβίαζε την αρνητική διάσταση της ελευθερίας εκδήλωσης των πεποιθήσεων, «δηλαδή το δικαίωμα του ατόμου να μην εκδηλώνει τη θρησκεία ή τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις και να μην υποχρεώνεται σε συμπεριφορά που μπορεί να οδηγήσει σε συμπεράσματα ως προς το αν έχει – ή δεν έχει – τέτοιες πεποιθήσεις» (σκ. 89), απέναντι στο οποίο δεν υφίσταται αντίρροπο δικαίωμα των κρατικών αρχών «να επεμβαίνουν στον τομέα της ατομικής συνείδησης και να εξακριβώνουν τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του ατόμου ή να το υποχρεώνουν να αποκαλύψει τις πεποιθήσεις που έχει σχετικά με πνευματικά θέματα» (σκ. 89 *in fine*). Όπως έχει παρατηρηθεί⁷, το ΕΔΔΑ στην απόφασή του αυτή υιοθετεί, για πρώτη φορά ίσως, με τόσο κατηγορηματικό τρόπο, την πιο προωθημένη εκδοχή της άσκησης του δικαιώματος απαλλαγής με απλή δήλωση μη παρακολούθησης του μαθήματος των Θρησκευτικών, χωρίς αναφορά όχι μόνον σε λόγους θρησκευτικής συνείδησης, αλλά ούτε καν σε λόγους συνείδησης εν γένει.

Με τον τρόπο άσκησης του δικαιώματος απαλλαγής ασχολήθηκε και το Συμβούλιο της Επικρατείας (ΣτΕ) στις αποφάσεις της Ολομέλειάς του 660/2018 και 1749/2019. Σύμφωνα με το ΣτΕ, λόγω του ότι το μάθημα των Θρησκευτικών κατά το ισχύον Σύνταγμα και ιδίως ενόψει του άρθρου 16§2 Συντ. πρέπει να έχει ως κύριο περιεχόμενό του τη μετάδοση του ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος, γεννάται αυτομάτως βάσει του άρθρου 13§1 Συντ. δικαίωμα πλήρους απαλλαγής για τους ετερόδοξους, αλλόθρησκους ή άθεους μαθητές, με υποβολή δήλωσης των γονέων τους ή και των ίδιων των μαθητών, στην οποία να αναγράφεται ότι «λόγοι θρησκευτικής συνείδησης δεν επιτρέπουν τη συμμετοχή [του μαθητή] στο μάθημα των Θρησκευτικών» (ΣτΕ 1749/2019, σκ. 16). Συνεπώς, και κατά τις παραδοχές του ΣτΕ, ο τρόπος άσκησης του δικαιώματος απαλλαγής υπό το καθεστώς της εγκυκλίου 12773/Δ2 της 23.1.2015 του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων δεν ήταν σύμφωνος προς το Σύνταγμα. Δεδομένου όμως, ότι η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης κατά το άρθρο 13§1 Συντ. αποτελεί τμήμα της εν γένει ελευθερίας της συνείδησης, δεν φαίνεται ότι από την απόφαση αυτή του ΣτΕ αποκλείεται η άσκηση του δικαιώματος απαλλαγής με την επίκληση λόγων συνείδησης εν γένει.

---

⁷ Ευ. Βενιζέλος, Η αμφιθυμία της πρόσφατης νομολογίας, ο.π., σ.26 και 24.

Εν τω μεταξύ με νέα εγκύκλιο της Υφυπουργού Παιδείας και Θρησκευμάτων, την υπ' αριθμόν 104795/ΓΔ4/10.08.2020 τροποποιήθηκε η προηγούμενη εγκύκλιος 12773/Δ2/23.1.2015, υπό το καθεστώς της οποίας αξιολογείται το πραγματικό της εδώ κρινόμενης υπόθεσης, και ορίζεται πλέον ότι το δικαίωμα απαλλαγής ασκείται με υπεύθυνη δήλωση των γονέων ή των μαθητών, στην οποία θα αναφέρεται ότι «Λόγοι θρησκευτικής συνείδησης δεν επιτρέπουν τη συμμετοχή μου [όταν ο αιτών είναι ο ίδιος ο μαθητής] ή του παιδιού μου [όταν αιτούντες είναι οι γονείς], στο μάθημα των θρησκευτικών».

Σύμφωνα με όσα αναφέρονται ανωτέρω, όσον αφορά ειδικότερα το περιεχόμενο της δήλωσης, θα πρέπει να γίνει δεκτό ότι ως λόγοι που θεμελιώνουν το δικαίωμα απαλλαγής δεν νοούνται μόνον οι πεποιθήσεις θρησκευτικής συνείδησης, συμπεριλαμβανομένων και των πεποιθήσεων των Ορθόδοξων Χριστιανών που διαφωνούν με τον συγκεκριμένο τρόπο διδασκαλίας του μαθήματος των Θρησκευτικών,⁸ αλλά και οι πεποιθήσεις μη θρησκευτικού χαρακτήρα (βλ. και την απόφαση 28/2019 της Αρχής).

Ανεξαρτήτως όμως του θέματος αυτού, στην κρινόμενη εδώ υπόθεση, υπήρξε αναμφιβόλως παραβίαση των άρθρων 13§1 και 9Α Συντ. και 2§2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου ΕΣΔΑ, αφού η σχολική διοίκηση δεν είχε δικαίωμα να απορρίψει το προβληθέν από τους δύο γονείς αίτημα απαλλαγής του παιδιού τους από το μάθημα των Θρησκευτικών, για τον λόγο ότι δεν αναγραφόταν στη δήλωση ότι δεν είναι Χριστιανός Ορθόδοξος (πρβλ. και ΕΔΔΑ Παπαγεωργίου και άλλοι κατά Ελλάδος, σκέψη 88). Επιπλέον υπήρξε και αυτοτελής παραβίαση του άρθρου 9Α Συντ. λόγω της τήρησης στο σχολικό αρχείο και της μη διαγραφής του από αυτό του ευαίσθητου προσωπικού δεδομένου του μαθητή ότι δεν είναι Χριστιανός Ορθόδοξος. Εν προκειμένω δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως νομική βάση για την επεξεργασία του συγκεκριμένου δεδομένου η συγκατάθεση του μαθητή, αφού αυτή δόθηκε εξ ανάγκης, δηλαδή για να μην υποχρεωθεί ο μαθητής στην παρακολούθηση του μαθήματος των Θρησκευτικών, το οποίο απηχούσε αποκλειστικά το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα. Το δεδομένο αυτό θα πρέπει να διαγραφεί από το σχολικό αρχείο, ανεξαρτήτως της υποβολής ή μη σχετικής αίτησης εκ μέρους του καταγγέλλοντος.

---

⁸ Πρβλ. και Λ. Παπαδοπούλου, Οι σχέσεις Εκκλησίας – Πολιτείας 200 χρόνια από την επανάσταση του 1821, σε : Το Σύνταγμα εν εξελίξει, Τιμητικός Τόμος για τον Αντώνη Μανιτάκη, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα- Θεσσαλονίκη, 2019, σ. 658-660. Βλ. και τους προβληματισμούς του Γ. Καραβοκύρη, Από τις ταυτότητες στα απολυτήρια: προσωπικά δεδομένα και θρησκευτική ελευθερία στην εκπαίδευση, σε ΘΠΔΔ, 8/9/2019, σ.837 και υποσημ. 21

2. Σύμφωνα με τις παρ. 5 & 7 του π.δ/τος 104/1979... 5. Ο ετήσιος χαρακτηρισμός της διαγωγής των μαθητών εκάστου Γυμνασίου ή Λυκείου ενεργείται κατά την λήξιν του διδακτικού έτους διά ειδικής πράξεως του Συλλόγου των Διδασκόντων αποφαινομένου κατά πλειοψηφίαν επί τη βάσει της εν γένει εν τε τω σχολείω και εκτός αυτού συμπεριφοράς τούτων και των τυχόν εις τα οικεία βιβλία κατακεχωρισμένων στοιχείων κυρώσεων ή ηθικών αμοιβών, προσηκόντως συνεκτιμωμένων κατά την κρίσιν του Συλλόγου των Διδασκόντων. Προκειμένου περί χαρακτηρισμού της διαγωγής μαθητού τινος ως "κοσμίας" ή "επίμεμπτης" η κατά τα ανωτέρω πράξις του Συλλόγου των Διδασκόντων δέον να είναι ητιολογημένη.

..... 7. Ο χαρακτηρισμός της διαγωγής μαθητών, ως καθαρώς παιδαγωγικού χαρακτήρος δεδομένον, αποτελεί στοιχείον σχολικής αποκλειστικής χρήσεως ["και αναγράφεται επί του τίτλου"].

Η αναγραφή της διαγωγής των μαθητών πάνω σε κάθε τίτλο που εκδίδουν τα σχολεία, καταργήθηκε με την παράγραφο 15 του άρθρου 83 του Ν.4485/2017, σύμφωνα με την οποία «15. α) Ο χαρακτηρισμός της διαγωγής των μαθητών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης έχει παιδαγωγικό χαρακτήρα και αποσκοπεί στον εντοπισμό προβλημάτων συμπεριφοράς και στην καλύτερη παιδαγωγική αντιμετώπισή τους στο πλαίσιο της σχολικής ζωής. Κανένας χαρακτηρισμός που αφορά τη διαγωγή των μαθητών αυτών δεν αναγράφεται στους τίτλους σπουδών, όπως ιδίως στα απολυτήρια, τα αποδεικτικά απόλυσης και τα κάθε είδους αποδεικτικά και πιστοποιητικά σπουδών. β) Αποδεικτικά απόλυσης και κάθε είδους αποδεικτικά και πιστοποιητικά σπουδών, που αφορούν μαθητές που φοίτησαν στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση πριν από την έναρξη ισχύος του παρόντος, εκδίδονται εφεξής χωρίς την αναγραφή του χαρακτηρισμού της διαγωγής.».

Τέλος, σύμφωνα με την αιτιολογική έκθεση επί του άρθρου 5 του ν. 4692/2020 : Ο χαρακτηρισμός της διαγωγής μαθητών εκτιμάται, κατά τα προβλεπόμενα στις υφιστάμενες οικείες διατάξεις και παγίως, ότι έχει παιδαγωγικό χαρακτήρα και αποσκοπεί στον εντοπισμό προβλημάτων συμπεριφοράς σε σχέση με την τήρηση των κανόνων της σχολικής ζωής και στην καλύτερη παιδαγωγική αντιμετώπισή τους. Με τη ρύθμιση του άρθρου αυτού, επαναφέρεται η αναγραφή του χαρακτηρισμού της διαγωγής των μαθητών στους τίτλους σπουδών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, όπως ίσχυε αδιάλειπτα τις τελευταίες δεκαετίες μέχρι το έτος 2017. Η εν λόγω αναγραφή συνιστά

αμιγώς παιδαγωγικό μέτρο, που συνάδει με τον σφαιρικότερο παιδευτικό ρόλο του σχολείου. Και ως τέτοιο δεδομένο παιδαγωγικού χαρακτήρα, αναγράφεται στους οικείους τίτλους σπουδών. Σύμφωνα δε με το άρθρο 5 του εν λόγω νόμου: Ο χαρακτηρισμός της διαγωγής μαθητών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης αναγράφεται στους τίτλους σπουδών, συμπεριλαμβανομένων των απολυτηρίων, των αποδεικτικών απόλυσης και λοιπών αποδεικτικών και πιστοποιητικών σπουδών.»

Ο χαρακτηρισμός της διαγωγής των μαθητών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης έχει πράγματι παιδαγωγικό χαρακτήρα και αποσκοπεί στην αξιολόγηση της συμπεριφοράς των μαθητών, στην επιβράβευση της προσήκουσας συμπεριφοράς ή στον εντοπισμό ενδεχόμενων προβλημάτων και στην καλύτερη παιδαγωγική αντιμετώπισή τους στο πλαίσιο της σχολικής ζωής. Υπό τα δεδομένα αυτά, ο χαρακτηρισμός της διαγωγής ενός μαθητή και η διατήρησή της στο σχολικό αρχείο εξυπηρετούν θεμιτούς σκοπούς και δεν προσκρούουν στη νομοθεσία περί προστασίας προσωπικών δεδομένων. Ωστόσο, οι απολυτήριοι τίτλοι και τα πιστοποιητικά σπουδών, συνιστούν έγγραφα αποδεικτικά της φοίτησης, της επίδοσης και της ολοκλήρωσης ενός σταδίου εκπαίδευσης των μαθητών. Κατά συνέπεια, η αναγραφή της διαγωγής στους τίτλους σπουδών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης δεν συνάδει με την αρχή της αναλογικότητας του άρθρου 5 του ΓΚΠΔ, καθόσον πρόσβαση στα έγγραφα αυτά χορηγείται και σε τρίτα πρόσωπα/αρχές, η δε αναγραφή της διαγωγής δεν είναι αναγκαία και ανάλογη του επιδιωκόμενου και εξυπηρετούμενου σκοπού αυτών των τίτλων, ο οποίος είναι η πιστοποίηση της φοίτησης και επίδοσης των μαθητών και της ολοκλήρωσης της εκπαίδευσής τους.

Περαιτέρω, η αναγραφή της διαγωγής στους τίτλους σπουδών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης δεν αποκλείεται να οδηγήσει σε αρνητικές αξιολογήσεις για την προσωπικότητα των μαθητών/τέως μαθητών εκ μέρους τρίτων προσώπων που θα έχουν νομίμως πρόσβαση στους τίτλους αυτούς. Επειδή δε η διαγωγή αποτυπώνει την αξιολόγηση των αρμόδιων σχολικών οργάνων για τη συμπεριφορά του μαθητή κατά τη διάρκεια του σχολικού του βίου, η αναγραφή της διαγωγής μετά την αποφοίτηση του μαθητή στον τίτλο σπουδών του ενδέχεται να δημιουργήσει εσφαλμένες εντυπώσεις όσον αφορά τη μεταγενέστερη συμπεριφορά και προσωπικότητα του μαθητή που μπορεί να έχει αλλάξει μετά την αποφοίτησή του από το σχολείο. Υπό το πρίσμα αυτό, μετά την αποφοίτηση του μαθητή από το σχολείο η αναγραφή της διαγωγής στους τίτλους σπουδών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης καθίσταται πλέον ανεπίκαιρο δεδομένο, η διατήρηση του οποίου δεν

δικαιολογείται –κατά τα προεκτεθέντα- με βάση τους επιδιωκόμενους από τους σκοπούς που επιδιώκονται με τους τίτλους σπουδών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Οίκοθεν νοείται ότι εάν ο αποφοιτήσας μαθητής-υποκείμενο των δεδομένων επιθυμεί τη χορήγηση βεβαίωσης για τη διαγωγή του, μπορεί να το ζητήσει ειδικώς με αίτησή του προς τη διεύθυνση του σχολείου και η τελευταία υποχρεούται να τη χορηγήσει.

ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΛΟΓΟΥΣ ΑΥΤΟΥΣ

Η Αρχή:

1. ΚΡΙΝΕΙ ότι για την απαλλαγή από την υποχρέωση παρακολούθησης του μαθήματος των Θρησκευτικών αρκεί η δήλωση ότι λόγοι συνείδησης δεν επιτρέπουν τη συμμετοχή του μαθητή στο μάθημα των Θρησκευτικών.
2. ΚΑΛΕΙ το 1^ο ΓΕΛ Χ σε περίπτωση που έχουν καταχωρισθεί στο αρχείο του δεδομένα που αποκαλύπτουν θρησκευτικές πεποιθήσεις του υιού του καταγγέλλοντος, όπως παρουσίες, απουσίες, βαθμολογία, αξιολογήσεις για το μάθημα των Θρησκευτικών, να διαγράψει τα δεδομένα αυτά και να καταστρέψει το σχετικό αρχείο. Την ίδια υποχρέωση έχουν και άλλες υπηρεσίες του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων, όπως η Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης ... Αττικής, στην περίπτωση κατά την οποία τηρούν τα δεδομένα αυτά.
3. ΚΡΙΝΕΙ ότι η αναγραφή του χαρακτηρισμού της διαγωγής στους τίτλους και τα πιστοποιητικά σπουδών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης δεν είναι νόμιμη.

Ο Πρόεδρος

Η Γραμματέας

Κων/νος Μενουδάκος

Γεωργία Παλαιολόγου